

І.Б. ШВЕЦЬ, професор,

Є.В. ШАТАЛОВА,

В.В. КОНОВАЛЬЧИК

Донецький національний технічний університет

ДОСЛІДЖЕННЯ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Прагнення України увійти в Європейську співдружність країн та у Європейський союз неможливе без суттєвого покращення якості життя населення. Водночас від якості життя залежить якість трудового потенціалу, а отже, й перспективи розвитку держави. Починаючи з 70-х років ХХ сторіччя, стан якості життя населення став привертати увагу багатьох вчених і практиків в різних галузях досліджень. Концепція якості життя населення одночасно поєднує потреби і бажання індивідумів та груп людей. Локальне середовище щоденного перебування людини є частиною середовища більш великого співтовариства, тому якість життя населення залежить від взаємозв'язків інтересів індивідумів і глобальних факторів, що впливають на їхнє життя. Водночас прагнення одних людей до кращої якості життя впливає на поведінку і бажання інших.

Рівень і якість життя являють собою ступінь розвитку і задоволення потреб людини, існуючої в суспільстві. У відповідності зі ст. 25 Конвенції МОП № 117 «Про основні цілі і норми соціальної політики» людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і соціальне обслуговування, що необхідний для підтримки здоров'я і добробуту його самого і його родини, а також право на забезпечення у випадку безробіття, інвалідності або іншої втрати засобів до існування по незалежним від нього обставинам [1, с. 37]. Оцінка якості життя населення потребує використання системи відповідних показників з метою зіставлення та можливості прийняття і впровадження адекватних заходів щодо підвищення якості життя. Так, Організація Об'єднаних Націй вважає недоцільним використання єдиного інтегрального показника оцінки рівня життя, однак, з метою міжнародного зіставлення рівня життя рекомендує використо-

вувати так званий індекс людського розвитку, що включає три інтегральних індикатори: національний доход на душу населення, тривалість життя, освіта.

Заслугує уваги досвід аналізу і вимірювання інтегральних показників якості життя населення в країні, включаючи міжрегіональний аспект. Так, Бюро цenzів США видає з 1960 р. спеціальні збірники показників "Social Indicators", у яких наводяться різні синтетичні показники якості життя. Зведені показники якості життя населення широко використовуються в теорії і практиці міждержавного і міжрегіонального макроекономічного аналізу та зіставлення. Протягом останніх років на базі IMD-International (International Institute for management Development, Лозанна, Швейцарія) у рамках проекту світової конкурентоздатності проводиться щорічний моніторинг основних показників соціально-економічного розвитку майже п'ятдесяти країн світу, за результатами якого здійснюється різноаспектний порівняльний аналіз, розраховуються відповідні рейтинги, виявляються певні тенденції. Результати аналізу щорічно публікуються й обговорюються фахівцями, у тому числі на Всесвітньому економічному форумі. Серед приблизно 300 показників, що відслідковуються, більш 100 показників оцінюються експертно. Зокрема, у складі оцінюваних показників є такі інтегральні властивості якості життя населення, як якість системи освіти, рівень хабарництва і корупції в країні, рівень соціальної згоди в суспільстві, рівень персональної і майнової безпеки членів суспільства. Усі ці синтетичні категорії якості життя населення оцінюються по десятибальній шкалі [3, с. 18]. Аналогічні роботи здійснюються в останнє десятиліття і в Україні [4, с. 167].

Дослідженню категорії якості життя населення та проблем її оцінки присвячено наукові праці таких відомих вчених, як В.Геєць, С.Пирожков, Л.Шевченко, В.Мандибура. Існує багато підходів до визначення категорії “якість життя”. Так, російський дослідник В. Копнов вказує, що “якість життя – універсальний та всіма впізнаваний образ того, до чого ми бажаємо прагнути. Однак, походження цього образу не відомо та його зміст складно констатувати” [1, с.37]. Тому багатомірне поняття якості життя включає наступні складові: навколишнє середовище; здоров’я; досягнення цивілізації; стійкий розвиток суспільства; психологічний добробут; персональний ріст та майстерність; задоволення життям. Інші вчені головним фактором, що визначає якість життя, вважають сукупність властивостей системи “людина – середина життєдіяльності” [2, с. 100]. Згідно з цією концепцією середина життєдіяльності поєднує споживчу сферу, у якій споживаються продукція та послуги; природну сферу, в якій споживаються природні ресурси; соціально-трудова сферу, де реалізується трудова активність людини та механізми компенсації у випадку її втрати; культурно-освітню сферу, де формуються соціальні зв’язки, що базуються на професійно-освітній підготовці, спільності культурних та історичних цінностей.

Більш обґрунтованою є класифікація російського науковця С. Айвазяна, який вважає, що основні властивості якості життя населення формуються і виявляються в його взаємодії з зовнішніми об’єктами та один з одним, у його здатності адаптуватися до навколишнього світу, виживати, відтворюватися, задовольняти свої потреби [3, с.20]. Розглядаючи людину одночасно як істоту біологічну (функціонуючу у відповідності з усіма законами біологічного гомеостазу) і як істоту соціальну (реалізуючу себе тільки в соціумі), С. Айвазян визначає базові компоненти, що утворюють середовище і систему життєдіяльності населення: якість населення, трудового потенціалу; рівень життя (добробут) населення; якість соціальної сфери; якість навколишнього середовища; якість природно-

кліматичних умов.

Якість населення являє собою невід’ємну від життєдіяльності населення і, що впливає із самого факту його існування визначеність, інтегральну сукупність більш приватних властивостей, якими характеризується населення і які виявляються у взаємодії з різними явищами навколишнього середовища. Однією з основних характеристик населення є здатність до зміни чисельності і підтримки рівноваги біологічних функцій утворюючих його поколінь, що відображають смертність, народжуваність, тривалість життя. В Україні з 1991р. спостерігається тенденція до зменшення народжуваності і зростання смертності, що відображається на зменшенні загальної чисельності населення [5, с.183]. Ця тенденція зберігається і до сьогоднішнього дня.

Негативні тенденції спостерігаються також і в показниках середньої тривалості життя. Якщо протягом ХХ сторіччя спостерігалось зростання середньої тривалості життя в Україні, то в останньому десятиріччі помітні зворотні процеси. Найважливішими характеристиками якісного складу населення, і особливо його працездатної частини, є освітній рівень і професійна майстерність. У процесі відтворення робочої сили істотна роль належить системі підготовки кваліфікованих кадрів для всіх галузей народного господарства. Підготовка робочої сили повинна бути спрямована на деяке випередження її розвитку в порівнянні з наявним у даний момент технічним рівнем виробництва.

Рівень освіти визначається середньою кількістю років навчання, чисельністю учнів і студентів, часткою фахівців з вищою освітою тощо. Але більш об’єктивну характеристику динаміки рівня освіти характеризує кількість студентів, які були випущені вищими навчальними закладами у 1995- 2002 рр. Кількість осіб, які закінчили вищі навчальні заклади I-II ступенів акредитації у 2002р. порівняно з 1995р. зменшилося на 18,7%, а тих, які закінчили вищі навчальні заклади III-IV ступенів акредитації, у 2002р. порівняно з 1995р. збільшилося на 141,2%, в цілому ж

кількість підготовлених спеціалістів всіма закладами збільшилася на 51,1% [5, с.217]. Слід зауважити, що ріст кількості осіб, які здобули освіту, відбувався водночас з загальним скороченням кількості населення, тобто якість населення щодо освітнього рівня за останні роки має тенденцію до покращення.

Однією з суттєвих характеристик якості населення є ефективність суспільно-корисної праці, яку можна дослідити на підставі показника валового внутрішнього продукту в розрахунку на одну особу. У 2002 р. цей показник становив 4583 грн., а в 2000 р. - 3436 грн. [5, с.22]. Отже ефективність суспільно-корисної праці зросла на 33,4%.

Рівень життя характеризує розвиток і ступінь задоволення матеріальних, духовних і соціальних потреб членів суспільства, тобто, відповідність структури потреб і їхнього забезпечення товарами і послугами. Цей інтегральний показник акумулює в собі інші, більш конкретні показники, такі як реальні доходи і витрати населення, забезпеченість житлом тощо. Ріст рівня життя, його позитивна динаміка створює можливість для поліпшення якості життя, формує матеріальну базу для його підвищення. Аналіз рівня життя населення здійснюється в першу чергу на підставі дослідження і прогнозування доходів та витрат населення. Під доходами в статті розуміється загальне надходження коштів, які належать людині або родині протягом певного періоду часу. Аналіз свідчить, що номінальні грошові доходи населення у 2002р. порівняно з 2001р. збільшилися на 18% [5, с. 202]. Проте номінальні доходи не можуть повністю відображати рівень доходів населення, тому доречним буде аналіз реальної заробітної плати.

Незважаючи на те, що останнім часом намітилися позитивні зрушення у зростанні як номінальної, так і реальної заробітної плати (у 2002р. у порівнянні з 2001р. номінальна заробітна плата зросла на 21%, реальна — на 18,2%), вона все ж таки залишається на безпрецедентно низькому рівні. Співставлення показників ріння життя населення України та інших країн світу

дає підставу стверджувати, що населення України в більшості своїй має життєвий рівень на багато гірший не тільки ніж у розвинутих країнах, а й у тих, що розвиваються. Порівняння життєвого рівня на основі ВВП на душу населення з реальною купівельною спроможністю доводить, що цей показник в Україні є нижчим за аналогічний США у 7,4 рази, країн Європейського Співтовариства – в 5,2 рази, Польщі – в 1,8 рази.

Реальний поточний стан матеріального добробуту населення відображають сукупні витрати домогосподарств. Сукупні витрати одного умовного домогосподарства у 2002 р. склали 653,2 грн., що на 46,2 грн. більше порівняно з попереднім роком. Переважну більшість з них складають витрати на харчування, на які припадає 68,4% сукупних витрат. Значну частину витрат займає оплата непродовольчих товарів та послуг – 21,9%, оплата житла, комунальних продуктів та послуг – 5,3% [5, с.207]. Той факт, що майже дві третини сукупних витрат використовуються домогосподарствами на придбання продуктів харчування свідчить про те, що сукупний дохід знаходиться на рівні фізіологічного прожиткового мінімуму, який розрахований на задоволення найелементарніших потреб, а отже, він не забезпечує навіть простого відтворення життя людини і її працездатності. Спостерігається суттєве падіння ріння життя населення у порівнянні з дореформеним періодом. Останнє підтверджується і погіршенням харчування населення, яке спостерігається не зважаючи на досить велику питому вагу витрат на харчування [5, с.211].

В умовах значного послаблення функцій держави щодо регулювання цін і доходів поглиблюється майнове розшарування суспільства. Якщо за деякими оцінками до початку перехідного періоду середній дохід 10% найбільш забезпечених громадян у 4 рази перевищував відповідний показник 10% найменш забезпечених, то у 2000 р. — майже у 10 разів [5]. У сільській місцевості майнове розшарування є ще більшим. Аналіз сучасного стану рівня життя населення України дозволяє зробити ви-

сновки: по-перше, надзвичайно низький рівень сукупних доходів домогосподарств; по-друге, недостатньо високий у структурі доходів рівень доходів від праці; по-третє, високий рівень майнового розшарування суспільства; по-четверте, зменшення на цій основі споживання матеріальних і духовних благ, а, отже, суттєве падіння життєвого рівня населення.

Коли розглядається соціальне середовище життєдіяльності людини та його соціальні потреби, слід розрізняти властивості, які характеризують соціальні умови його існування, та властивості, які характеризують його поведінку, орієнтовану на соціальний гомеостаз. Одним з найважливіших показників якості соціального середовища є умови праці. Більшість науковців мають спільний погляд, що умови праці впливають на здоров'я і працездатність людини, а отже, й на трудовий потенціал в цілому. Умови праці визначаються певними критеріями факторів виробничого середовища і трудового процесу. Умови праці на різних підприємствах України не однакові. Вони залежать від виду діяльності, рівня рентабельності, форми власності. Особливу увагу слід приділити дослідженню умов праці та їх впливу на працездатність робітників підприємств вугільної та металургійної промисловості, так як саме в цих галузях спостерігається найбільший травматизм та рівень професійних захворювань.

Практика підприємств свідчить про те, що оцінка поліпшення умов праці здійснюється шляхом зіставлення фактичних умов праці з нормативними, прийнятими для базового періоду. В сучасних умовах господарювання все більшого значення набуває проблема поліпшення умов праці не за рахунок компенсаційних виплат, а шляхом впровадження у виробництво нової техніки, яка забезпечує збереження здоров'я людини; застосування нових прогресивних технологій, які сприяють виведенню людей з шкідливих робочих зон; впровадження сучасних засобів техніки безпеки, які забезпечують запобігання виробничого травматизму; проведення організаційних, психофізіологічних і соціальних заходів

щодо оздоровлення виробничого середовища, забезпечення санітарно-гігієнічних умов, які б запобігали професійним захворюванням; покращання естетичних умов виробництва, що позитивно впливають на самопочуття працівника і на підвищення результативності його праці.

Однією з характеристик соціальної сфери є мобільність населення. Дослідження територіальної мобільності населення України в 2002 р. свідчить про наявність відтоку населення в інші країни, особливо це стосується кваліфікованих кадрів [5, с.192]. За період з початку 90-х рр. двадцятого сторіччя до 2002 р. Україна у результаті еміграції втратила від 15 до 20% інтелектуального потенціалу [2, с.101]. Дослідження соціальної мобільності свідчить також про її суттєве зростання.

Політична ситуація та рівень корумпованості є складовими соціальної сфери. Самостійна політична система сучасної України фактично не має достатньо ефективних традицій та досвіду самостійного функціонування. Політичній системі країни властива централізація з деякими елементами регіональної децентралізації, яка проте не здійснює в повній мірі комплекс функцій, необхідних для забезпечення нормального функціонування сучасного цивілізованого суспільства та не здатна забезпечити зростання рівня і якості добробуту основних верств населення. Суттєвий вплив має високий рівень тінзації та корумпованості економіки України. Тіньова економічна діяльність в державі веде до значних втрат бюджетних ресурсів; руйнування соціальної сфери; зниження керованості соціально-економічними процесами, підвищення ступеня злочинності у всіх сферах суспільного життя; призводить до значної диференціації населення країни за обсягами доходів. Питання корупції в Україні викликають справжнє занепокоєння та користуються першочерговою увагою світового співтовариства. Так, у звіті організації "Трансперенсі Інтернешнл" агентства США з міжнародного розвитку (АМР) за даними 2000р. Україна вважається третьою державою у світі за обсягами корупції [6, с.42].

Екологічна ситуація в Україні є вкрай несприятливою, що негативно впливає на якість життя населення. Від кліматичних умов значною мірою залежать умови проживання, господарської діяльності і відпочинку людей. У зв'язку з цим є необхідність досліджувати особливості клімату, погодних умов, передбачати їх зміни та оцінювати роль у формуванні стану довкілля. Водночас Україна багата на природно-кліматичні ресурси, що створює умови для потенційного підвищення якості життя населення.

Розглянувши основні характеристики якості життя на Україні, можна зробити висновки, що по всім основним критеріям якість життя за останні дванадцять років значно погіршилася. За останні два роки намітилися позитивні тенденції до її покращення, але вони надто незначні, щоб можна було зробити висновок про суттєве покращення якості життя найближчим часом або хоча б вихід її на рівень 1989 р. Погіршення якості життя негативно впливає на трудовий потенціал України та зменшує його.

Можна зробити такі основні рекомендації щодо покращення якості життя в Україні:

1. У сфері якості населення: держава повинна проводити зважену демографічну політику, спрямовану на природний приріст населення, а також раціональну політику у сфері освіти (підтримка учбових закладів, достатній рівень стипендій, підтримка молодих спеціалістів).

2. У сфері екології: зробити екологію рентабельною, тобто щоб випускати екологічну продукцію було вигідно; розробка та прийняття нових стандартів у цій сфері.

3. У сфері природно – кліматичних умов: більш раціональне використання природних ресурсів, чого можна досяг-

нути створенням спеціальної законодавчої бази.

4. У соціальній сфері: в першу чергу, покращення умов праці шляхом вдосконалення існуючого законодавства, а також боротьба з корупцією та детінізація економіки.

5. У сфері рівня життя: усунення розриву між прийнятим прожитковим мінімумом і його покриттям; забезпечення диференціації заробітної плати залежно від її соціально-економічної значущості; збільшення мінімального рівня заробітної плати до прожиткового мінімуму; підвищення платоспроможності населення і створення середнього класу, який нині є відсутнім.

Література

1. Копнов В. Принципы качества жизни // Стандарты и качество. - 2003. - №2. - С.36-39.

2. Киселёва Т., Полнарев С., Сменковский А. Качество жизни в условиях глобализации экономики // Стандарты и качество. - 2001. - №11. - С.100-104.

3. Айвазян С.А. Эмпирический анализ синтетических категорий качества жизни населения // Экономика и математические методы. - 2003. - Том.39. - №3. - С.18-53.

4. Артеменко В.Б. Методи інтегральної оцінки якості життя населення в управлінні регіональним розвитком // Регіональна економіка. - 2002. - №1. - С.166-177.

5. Україна в цифрах у 2002. Короткий статистичний довідник. - К.: "Консультант", 2003. - 271 с.

6. Крістофер Кролі. Корупція – небезпека для суспільства // Схід. - 2000. - №6. - С. 42-43.

Статья поступила в редакцию 29.03.2004